

EEN LAND VAN VEE

Hoofdpijnen uit de geschiedenis van de Nederlandse veehouderij in de periode 1500-1900.

J. Bieleman

De laatste decennia is steeds duidelijker komen vast te staan dat we de geschiedenis van de Nederlandse landbouw niet langer kunnen zien als een weinig dynamisch en ongedifferentieerd in de tijd verlopend proces. Zo is het duidelijk geworden dat de geschiedenis van de landbouw en dus ook de ontwikkelingen in de veehouderij sinds de Late Middeleeuwen in hoge mate spoorden met de ontwikkelingen in de sociaal-economische geschiedenis in meer algemene zin en met de golfbewegingen die hierin

te onderkennen zijn. U kent wellicht de golfbeweging in de economie die bekend is onder de naam Kondratieff, een golfbeweging met een periode van 40 a 60 jaar. Welnu men heeft aangetoond dat zich in de sociaal-economische geschiedenis een golfbeweging heeft voorgedaan met een veel langere adem, namelijk een met perioden van wel 100 jaar of langer. Deze lange golf in de geschiedenis is bekend geworden onder de naam seculaire trend. Gewoonlijk laten we deze seculaire trend beginnen rond 1150 met een periode van opgang welke aanhield tot omstreeks 1300. Op deze periode van expansie volgde een depressie die duurde tot omstreeks 1450. Vervolgens zette een periode van geleidelijk herstel in die duurde tot omstreeks 1550. Halverwege de 16e eeuw begon een periode van hoogconjunctuur welke tot omstreeks 1650 aanhield; een tijdvak dat wel wordt aangeduid als de "lange 16e eeuw".

Vanaf 1650 tot 1750 was er vervolgens opnieuw sprake van een depressie. Na 1750 vertoonde het geheel weer een opgaande trend, die zich echter sinds het begin van de 19e eeuw lijkt op te lossen in golfbewegingen met een veel kortere periode de zojuist genoemde Kondratieff. Evenwel kunnen we deze kortere golven ook zien als gesuperponeerd op een doorgaand stijgende tendens, welke doorzette tot in onze huidige tijd.

We zullen ons in dit artikel allereerst bepalen tot de periode 1500-1650; de "lange 16e eeuw". Een tijdvak dat eindigde met een periode van hoogconjunctuur van te voren ongekende omvang. Het was een tijdvak waarin Amsterdam zich ontwikkelde tot het centrum van de toenmalige wereldgraanhandel en die in onze geschiedenisboekjes bekend is geworden als "de Gouden Eeuw". Maar deze Gouden Eeuw wordt ten onrechte maar al te vaak gezien als een opbloei van handel, nijverheid (en kunst) alleen. Juist de ontwikkeling in de Nederlandse landbouw, en met name die in de kuststreken - maar niet alleen daar - in deze periode vormde een belangrijke motor achter deze "gouden" ontwikkelingen. We hoeven in dit verband maar te denken aan de vele droogmakerijen die in deze periode tot stand kwamen. Maar er is duidelijk meer.

In het algemeen kan men zeggen dat in de kustprovincies de veehouderij aan het begin van de 16e eeuw al veruit de belangrijkste tak van landbouw was. Maar hoewel de veehouderij aldus in belangrijke mate het karakter van de landbouw bepaalde, was er op het veen daarnaast toch méér akkerbouw dan we nu voor mogelijk houden. Daarbij was die veehouderij aanvankelijk aanzienlijk kleiner van schaal dan zoals we deze later, in de 17e eeuw leren kennen.

Uit de zogenaamde Informatie van 1514 blijkt namelijk dat de boeren in Holland

- bedoeld worden Noord- en Zuid-Holland te zamen - aan het begin van de 16e eeuw gemiddeld over niet meer dan 4 tot 6 runderen beschikten. Boeren met meer dan 10 runderen waren er zeldzaam. Bovendien was er op die boerenbedrijven vaak nog sprake van allerlei niet strikt-agrarische nevenactiviteiten, zoals visserij en turfwinning. Jan de Vries spreekt in zijn bekende boek *The Dutch Rural Economy*

in the Golden Age van een bijna geïmproviseerde economie, een gevolg van een nog wezenlijk gebrek aan specialisatie binnen het boerenbedrijf.

Na 1550 zien we echter snel allerlei veranderingen optreden in een economisch en geografisch kwetsbaar gebied ontwikkelde zich een kapitaalsintensieve en op handel gerichte economie, terwijl de bevolking in relatief korte tijd verdubbelde. Ook op, of liever aanvankelijk juist op het platteland.

Deze bevolkingstoename, welke zich gelijktijdig over grote delen van Europa voordeed, ging gepaard met een ware revolutie op het gebied van prijzen en lonen. De prijzen van tal van produkten stegen, ook in de agrarische sector. In een stad als Leiden waren de graanprijzen rond 1650 acht maal zo hoog als rond 1500.

De centrale factor in de economie van de Lage Landen werd de graanhandel op de Baltische Staten. Zo zeer zelfs dat tijdgenoten deze graanhandel beschouwden als de "moedernegotie". Ze kreeg een dermate grote omvang dat de rurale economie in de kustprovincies zich hierbij ging aanpassen. Naarmate de toevloed van graan uit de Baltische landen groter werd, werd de graanbouw hier minder lucratief, met name als deze onder marginale omstandigheden plaats vond.

Niet alleen de graanprijzen stegen; er was ook sprake van een belangrijke stijging van de prijzen van veehouderijprodukten zoals boter en kaas. In feite stegen hier te lande de prijzen van deze zuivelprodukten sneller dan die van de granen. Gevolg was dat de boeren ophielden met het verbouwen van graan, daar waar dit grote risico's en kosten met zich meebracht. Zo blijkt bijvoorbeeld uit Friese boedelinventarissen dat in deze periode in bepaalde gebieden het aantal boeren met ploegen halveerde. Zij gingen dus klaarblijkelijk over van akkerbouw op veehouderij. In het Utrechts Hollandse veengebied vernemen we vroeg in de 16e eeuw nog allerlei mededelingen over akkerbouw, daarna niet meer.

Tegelijkertijd echter nam het gemiddeld aantal runderen op de veehouderijbedrijven belangrijk toe. In het veehouderijgebied in Friesland groeide het aantal runderen van 14 a 15 rond het midden van de 16e eeuw, tot een aantal van ca. 25 tijdens de tweede helft van de 17e eeuw. Op dat moment telde men in Zuid-Holland - waar het maximum eerder hooguit 10 runderen was - 18 a 25 runderen per bedrijf en in de Beemster 18. In deze periode deed zich in de veehouderij bovendien een uitgesproken differentiatie voor in de boter- en kaasmaking, de veefokkerij, de produktie van consumptiemelk en de vetweideij.

Een en ander ging gepaard met een rationalisatie in de bedrijfsgebouwen. In Noord-Holland leidde dit tot de opkomst van de bekende stolpboerderijen, waar vee en veevoeder op een veel efficiëntere wijze als voorheen bij elkaar onder één dak werden gebracht. Tegelijkertijd ontstond in Friesland uit de oude Friese weideboerderij het bekende kop-hals-romptype, dat op zijn beurt werd opgevolgd door de Friese stjelp.

Meer en meer zien we nu streeksgewijze verschillen in het weidebedrijf uitkristalliseren. In Holland - bijvoorbeeld - van waaruit in de Late Middeleeuwen behalve kaas ook belangrijke hoeveelheden boter werden geëxporteerd, ging men zich in deze periode steeds sterker op de produktie en export van kaas alleen richten. Een en ander hing mogelijk samen met verbeterde technieken in de kaasmaking, hetgeen tot een hogere produktie leidde.

De produktie van zuivelprodukten kwam in de Republiek en met name in Holland op hoog peil te staan. Daarbij dienen we echter te bedenken dat de melkgift van de koe nog aanzienlijk beneden het peil lag dat we tegenwoordig normaal vinden en dat het zuivelbedrijf bovendien nog een sterk seizoensbedrijf was; des winters was de produktie vrijwel nihil.

Naast Rijnland en Delfland werd Friesland het botergebied bij uitstek; vooral de boter uit Rijnland en Delfland stond hoog aangeschreven. De Engelse ambassadeur

in de Republiek Sir William Temple (ca. 1680) berichtte dat de Nederlandse zuivelboeren al hun boter verkochten en voor eigen gebruik goedkopere Ierse boter terugkochten.

Overigens moeten we ons over dat peil ook weer geen al te overdreven voorstelling maken. Op de Noordhollandse eilanden had de schapenhouderij al in de 16e eeuw een enorme omvang. De groene schapenkaas echter die men hier maakte, werd vermengd met een aftreksel van schapekeutels om ze een pittige smaak te geven.

In deze periode ontwikkelde Noord-Holland zich tot het belangrijkste vetweiderijgebied van Noordwest-Europa. Ten behoeve van de vleesvoorziening - niet alleen van de vele steden bier, maar ook van de vloot - werden jaarlijks vele tienduizenden ossen vetgeweid. Deze werden hier vroeg in het voorjaar te voet heen gedreven of per schip aangevoerd. Alleen al voor de vloot van de VOC waren enorme hoeveelheden ingezouten vlees nodig. Hiervoor prefereerde men ossevlees dat in deze toestand het langst zijn smaak behield. Rond het midden van de 17e eeuw (1663) kwam het voor dat alleen voor het bevoorraden van een 6-tal VOC-schepen wel zo'n 2000 ossen geslacht en ingezouten werden.

Om te kunnen zien welke grote, ruimtelijke differentiatie in de Noordwest-Europese landbouw hier al achter schuil ging, moeten we over onze grenzen kijken in noordoostelijke richting.

Met het stijgen van het prijspeil voor agrarische produkten en de uitbreiding van de internationale handel kristalliseerde in Noordwest-Europa namelijk een interregionale arbeidsverdeling in de landbouwproduktie uit, waarbij Denemarken en Noordwest-Duitsland bij uitstek tot de leveranciers van mager slachtvee werden, met name ossen. De steden in de lage landen waren de belangrijkste consumptie-centra, van waaruit de vraag naar vlees kwam. De afstand die genoemde gebieden van deze steden scheidde, leidde ertoe dat de boeren zich juist daar toeleiden op deze opfok van slachtvee. Alleen al over zee werden hier tijdens de eerste decennia van de 17e eeuw jaarlijks zo'n 8.000 tot 10.000 van deze dieren aangevoerd. In het Deense Ribe meerden jaarlijks wel zo'n 40 a 60 Hollandse schepen af, om ossen in te laden. Over de landweg bereikten in deze periode jaarlijks zelfs zo'n 40.000 ossen uit genoemde gebieden hier hun eindbestemming. Deze cijfers markeren een hoogtepunt in een ontwikkeling.

Nadat dit vee in de zomermaanden hier - d.w.z. met name Noord-Holland - was vetgeweid, werd het in het najaar verkocht voor de slacht. Men heeft berekend dat de waarde van al het slachtvee dat tijdens de eerste decennia van de 17e eeuw vanuit Denemarken incl. Sleeswijk-Holstein en Skane) werd geëxporteerd - en dat voor een belangrijk deel naar de Nederlanden werd gedreven - en de waarde van de Baltische graanexporten zich verhielden als 611. Kort te voren moet de totale Europese ossenhandel een waarde hebben vertegenwoordigd die tenminste 3 maal zo groot was als die van de Baltische graanexport. Het is een wereld waar we ons anno nu nauwelijks nog een voorstelling van kunnen maken, maar die veel overeenkomst vertoont met wat ons in vroegere TV-series als Rawhide werd voorgeschoteld.

De enorme hoeveelheden slachtvee die zo werden aangevoerd moeten we zien tegen de achtergrond van een veel grotere vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in de late Middeleeuwen, welke naderhand afnam. In het algemeen kan men stellen dat in de loop van de 16 en 17e eeuw de prijzen van vee en vlees veel sneller stegen dan die van granen. Dit leidde ertoe dat de koopkracht van de grote massa, uitgedrukt in vlees geleidelijk aan daalde. Als gevolg hiervan deed zich in Europa in algemene zin sindsdien een tendens voor waarbij de consumptie van vlees verminderde, terwijl en de consumptie van meer koolhydratenrijk voedsel - zeg granen - daarentegen belangrijk toenam. Hierbij echter lijken de ontwikkelingen in de Republiek in een aantal opzichten vooralsnog een

uitzondering te vormen. Gesteld wordt namelijk wel dat de Hollandse arbeider nog rond het midden van de 17e eeuw zich bijzonder goed kon voeden.

Hoewel er nog weinig bekend is over de ontwikkeling van het landbouwbedrijf op de zandgronden in deze periode, weten we sinds kort met name over het bedrijf in Drenthe iets meer. Gebleken is daarbij dat ook de landbouw op de zandgronden in veel sterkere mate op de markt gericht was, dan we altijd dachten. Anders dan lang werd verondersteld, weten we nu dat er in Drenthe rond het midden van de 17e eeuw sprake was van grote boerenbedrijven met een relatief hoge veebezetting. Daarbij speelden nog niet zo zeer de schapen, als wel het rundvee en de paardehouderij een belangrijke rol. Een vroeg 17e eeuwse notitie deelt ons mee dat op een zogenaamd "vol" bedrijf

- een bedrijf waarop toen doorgaans vier paarden aanwezig waren - 24 stuks rundvee aangehouden werden. Dat is erg veel, zeker als we weten dat bijvoorbeeld rond 1800 de Drentse rundveehouders gemiddeld slechts ongeveer 7 runderen hielden.

Overigens moeten we ons bij deze Drentse rundveehouderij een volledig andere voorstelling maken dan we gewoonlijk doen. Gelijk hun Deense en Noordduitse collega's hielden de Drentse zandboeren hun rundvee ook niet zozeer ten behoeve van de zuivel, maar ging het om een zeer extensief bedrijf dat gericht was op het fokken van slachtvee.

Dit rundvee zocht zijn voedsel voor een groot deel zelf bijeen, grazend op de schier eindeloze Drentse heidesteppe. Zeker was dit zo met de jonge osjes. Anders dan later hield de Drentse boer in deze tijd zijn mannelijk jongvee aan, dat vervolgens werd gecastreerd en daarna zo'n jaar of vier a vijf op deze heidesteppe werd geweid. Daarna werden deze ossen in het voorjaar naar Holland gedreven om daar op de betere weiden in de zomermaanden te worden vetgeweid. Er zijn berichten waaruit blijkt dat dit Drentse vee zelfs tot op de markten van de Vlaamse steden werd verhandeld. Jaarlijks moet Drenthe tijdens de eerste helft van de 17e eeuw zo zo'n 3 tot 5000 ossen hebben geëxporteerd.

Behalve veel rundvee werden de 17e eeuwse bedrijven op het Drents Plateau - gelijk overigens als die op de Noordduitse "Geest" - gekenmerkt door een zeer hoge paardebezetting. Net zoals bij de rundveehouderij kan men in deze periode ook voor de paardenhouderij spreken van een interterritoriale arbeidsverdeling en wel op het gebied van fok en opfok van paarden. Het grote aantal paarden per bedrijf vormde de basis voor deze fokkerij. De relatief dure opfok - paarden zijn de eerste drie jaar van hun leven niet produktief, maar dienen wel goed gevoederd te worden - werd echter uitbesteed naar de boeren op de kleigronden van Friesland en Groningen. Daar werden ze verder opgefokt, beleerd en vervolgens doorverkocht. Op de zandgronden school aldus de betekenis van het paard veel minder uitsluitend in het leveren van trekkracht dan doorgaans wordt verondersteld.

Hoewel de akkerbouw in feite de spil was waarom het Drentse bedrijf draaide, had de veehouderij er een belangrijke plaats. In feit was een dergelijk breed opgezette en extensieve bedrijfsvorm het meest geëigende middel om onder de gegeven omstandigheden zich te verweren tegen de vele risico's die het boerenbedrijf steeds weer en van alle kanten bedreigden.

De uitkomsten van een veetelling welke in 1526 op de Veluwe werd gehouden, tonen ons dat eerder - aan het begin van de 16e eeuw - ook op de Veluwe sprake was van een dergelijk breed opgezette, extensieve, ja bijna pastorale bedrijfsvorm. Ook daar kende men op dat moment nog een buitengewoon hoge veebezetting. Met name het aantal paarden en schapen was er aan het begin van de 16e eeuw beduidend hoger dan aan het begin van de 19e eeuw. Zo telde men er 111.000 schapen, een aantal dat omstreeks 1820 was teruggelopen tot ongeveer 40.000; een vermindering

met circa twee derde. (Op de midden-Veluwe bedroeg het gemiddeld aantal schapen per bedrijf in 1526 ongeveer 65).

De Veluwse schapenhouderij moet aan het begin van de 16e eeuw vooral gericht zijn geweest op de wolproductie ten behoeve van de inlandse wolnijverheid.

Ook het aantal paarden was er in 1526 beduidend hoger dan later. In 1526 werden er op het Veluwse platteland 13.000 geteld tegenover 6.000 in 1824. Nu moet zowel de afname van het aantal paarden als van het aantal schapen voor een belangrijk deel al vóór 1650 hebben plaats gehad, in een periode dat de Veluwse boeren, gestimuleerd door een toename van de graanprijzen zich meer gingen toeleveren op de graanbouw. Tegelijkertijd werd de veestapel ingekrompen en verdween het bijna pastorale karakter dat deze bedrijven eerder zo kenmerkte. Schapenhouderij gericht op wolproductie verloor in de loop van de 16e eeuw op de Veluwe kennelijk een belangrijk deel van haar rentabiliteit en liet zich meer en meer dirigeren naar de meer oostelijke zandgronden. Zo zien we dan ook dat terwijl de schapenhouderij op de Veluwe al vóór het midden van de 17e eeuw belangrijk werd ingekrompen, die in Drenthe daarentegen onder invloed van de opkomende lakennijverheid in de periode 1580-1660 in bijvoorbeeld Leiden, nog aanzienlijk werd uitgebreid. In een dorp als Ruinen bepaalde men in 1561 dat iedere "volle bouman" 60 schapen mocht houden, een aantal dat omstreeks

1640 werd verhoogd tot 85, terwijl het aantal runderen gelijk bleef, namelijk 35.

De opbrengst van een belasting op schapen in dit gewest toont ons echter hoe kwetsbaar deze tak van het bedrijf was. De herhaalde keren dat de opbrengst plotseling daalde, markeren de momenten dat de schapenstapel werd getroffen door leverbotepidemieën, als gevolg waarvan honderden, ja, duizenden van deze dieren stierven. Berucht werden de jaren 1621/22 toen bijna 43.000 van deze wildieren stierven. Door in de loop van de 18e eeuw door ontwatering de uitgestrekte heidevelden te verbeteren wist men de omvang van dit soort rampen terug te dringen.

De groeifase welke de landbouw tot 1650 beheerste, sloeg nadien in haar tegendeel om. Deze neergaande ontwikkeling welke aanhield tot omstreeks 1750, wordt gezien als een periode van stagnatie en contractie, die niet alleen het economische, maar het gehele sociaal-culturele leven beheerste. De boeren werden niet alleen geconfronteerd met dalende prijzen van hun produkten, maar kregen ook te maken met stijgende kosten. Deze toename van hun kosten werd behalve door sterk gestegen fiscale lasten en voor de boeren in de kustgewesten vaak aanzienlijk hogere dijklasten, ook veroorzaakt door een relatieve stijging van het loonkostenpeil.

Al naar gelang de omstandigheden trachtte men hetzij door intensivering (en dus door produktievergroting) hetzij door extensivering (door ten koste legging van minder arbeid en dus minder loonkosten) inkomsten en uitgaven met elkaar in overeenstemming te brengen, om het hoofd boven water te houden. Op het akkerbouw bedrijf had men vaak nog wel de mogelijkheid om over te stappen van het ene produkt op het andere. Op het sterk gespecialiseerde zuivelbedrijf echter hadden de boeren veel minder mogelijkheden hun koers te verleggen. Toch zien we ook daar allerlei aanpassingen in de bedrijfsvoering, die erop gericht waren de slechter wordende omstandigheden het hoofd te bieden.

De drang om de toenemende loonkosten te drukken leidde in Friesland in deze periode tot de opkomst van de paardekarn, een inrichting die het karnen aanmerkelijk vergemakkelijkte, waardoor er minder arbeid nodig was. De tot nu toe oudste vermelding van een dergelijke karnmolen dateert uit 1660 en werd gevonden te Stiens. Op de grote Friese bedrijven volgden er vooral na 1675 steeds meer. Bovendien is bekend hoe de Friese boeren hun nood trachtten te lenigen door ook anderszins te pogen hun bedrijfsvoering minder arbeidsintensief te maken. Daartoe krompen ze hun boterproductie in om tegelijkertijd hun

hooiproductie en - export te vergroten, om zo te proberen per saldo hun bedrijfsinkomen op peil te houden. Zo kon men de relatief dure inwonende arbeidskrachten, die er voor de boterbereiding nodig waren, ten dele vervangen door goedkopere seizoenarbeiders ten behoeve van de hooiwinning. We zien dan ook dat de jaarlijkse toestroom van zogenaamde Hannekenmaaiers afkomstig uit Westfalen in deze periode van contractie juist steeds grotere vormen aannam.

Door mindere melkvee aan te houden, bespaarde men bovendien uit op de belasting op rundvee. Een nadeel was echter dat door de kleinere veestapel de mestproductie terugliep, hetgeen een negatief effect had op de kwaliteit van het grasland.

De kaasboeren in het Utrechts-Zuidhollandse weidegebied verbouwden van oudsher ook hennep (een gewas dat als grondstof diende voor de touw- en zeilmakerij). Na 1650 zien we dat juist deze laatste poot onder het bedrijf werd uitgebreid en geïntensiveerd ten koste van de omvang van de kaasproductie. Door zich toe te leggen op de verbouw van een nijverheidsgewas waarvan de prijs zich relatief goed hield, trachtten ook zij te ontkomen aan de steeds slechter worden omstandigheden in de zuivel. Op de verschillende Hollandse markten zien we in deze periode zo dan ook een terugloop van de marktaanvoer van de verschillende zuivelprodukten. Op den kaasmarkt als die van Gouda had de jaarlijkse aanvoer in de periode 1671-'80 nog 6,4 miljoen pond bedragen, een hoeveelheid die terugliep tot 2,7 miljoen pond omstreeks 1750. De import van Hollandse kaas in de Franse stad Rouen daalde tussen 1669 en 1767 (dus in honderd jaar tijd) van 1,91 naar 0,98 miljoen pond.

Op de Drentse zandgronden noopten de geleidelijk aan slechter wordende omstandigheden de boeren ertoe hun bedrijf te intensiveren, om zo, door een verhoogde graan(rogge)productie te trachten het hoofd boven water te houden. Dit leidde en onder meer toe dat de rundveestapel werd ingekrompen, terwijl daarentegen de schapenhouderij - maar nu vooral als producent van mest - werd uitgebreid. Werdt tijdens de eerste helft van de 17e eeuw een bedrijfsgrootte van 24 runderen nog als standaard aangemerkt, aan het begin van de 19e eeuw kwamen dergelijk bedrijven nog maar sporadisch voor. Bij de Veefondstelling van 1800 bedroeg het gemiddelde rundveebezit ca. 7 beesten.

Behalve door een dalende tendens in de prijzen voor hun produkten en sterk toegenomen kosten, werden de veeboeren in de 18e eeuw bovendien getroffen door de in drie achtereenvolgende golven optredende runderpest. Deze runderpest epizootiën worden gerekend tot een van de ergste rampen in de geschiedenis van de landbouw.

Pas na de totstandkoming van de eenheidsstaat hier - in 1795 - kon men de runderpest effectiever gaan aanpakken. Hiertoe werd al in 1799 een Veefonds opgericht, een collectieve verzekering die het mogelijk maakte boeren vergoedingen te geven in het geval hun vee afgemaakt werd om verdere verspreiding van de veepest te voorkomen.

Een welhaast klassieke discussie rond dit thema komt voort uit de vraag in hoeverre deze runderpest-epizootiën geleid hebben tot duurzame omschakelingen in de landbouw. Algemeen echter wordt hier nu ontkennend op geantwoord. Al wordt het niet onmogelijk geacht dat ze in bepaalde streken zoals Drenthe, tendensen welke al aanwezig waren, in bepaalde mate versterkt hebben. Bekend is dat de runderpest en wel toe leidde dat men in bepaalde streken tijdelijk op schapenhouderij overstapte. Reden daartoe was dat men op deze wijze de mestvoorziening op peil trachtte houden. Hierin school namelijk een van de meest belangrijke negatieve effecten van de massale sterfte. En ontstond dan ook zo'n grote vraag naar schapen voor dit doel, dat sommige gewestelijke overheden besloten tot een uitvoerverbod op schapen. Dit om te voorkomen dat de eigen gewestelijke landbouw door het mesttekort nog meer uit haar evenwicht zou raken dan reeds het geval was.

De 19e eeuw onderscheidde zich van de vorige door een veel snellere bevolkingsaanwas. Over geheel Europa zien we dat de bevolkingsgroei welke omstreeks 1650 tot stilstand was gekomen, tegen het einde van de 18e eeuw weer in beweging kwam. In Engeland kwam daarbij in de loop van de 18e eeuw een proces op gang dat bekend geworden is als de Industriële Revolutie en dat daar de bevolkingsontwikkeling al vroeg sterk stimuleerde. Omdat echter met de ontwikkeling van de Engelse industrie de landbouw navenant verwaarloosd werd, dreigden er in dat land tekorten te ontstaan.

Deze tekorten noopten de Engelse overheid om de invoerrechten in 1840 geheel af te schaffen. Samen met overeenkomstige maatregelen welke door andere landen werden genomen had deze liberalisering in de Europese handelspolitiek een geweldig grote invloed op de prijzen van vee en veehouderijproducten en op de export daarvan.

Het jaar 1840 wordt dan ook wel beschouwd als breekpunt in de vee- en vleeshandel in de 19e eeuw. De export van runderen steeg van nog geen 8.000 in 1838, via ruim 50.000 in 1850 tot ruim 153.000 in het topjaar 1864; (bijna 20 x zoveel!). De export van schapen nam zelfs toe van 14.000 in 1838 tot 427.000 in 1875.

De enorme groei van de afzetmogelijkheden op de Engelse markt, waar schapevlees veel hoger werd gewaardeerd dan op het continent, bracht grote economische voorspoed op de Noord-Hollandse eilanden. Meer en meer ging men zich hier nu toeleggen op de schapenfokkerij. Het Texelse ras dat werd gefokt om zowel vlees als melk te geven, ging men kruisen met Engelse rassen, die vooral veel vlees gaven. De aloude produktie van schapekaas werd ingekrompen om de vleesopbrengst te vergroten. Op Texel daalde de produktie in slechts vier jaar tijds van nog bijna 47.000 kg in 1851 naar slechts 6.500 kg in 1855.

Na 1840 verdubbelde de prijs van boter zich zo ook in enkele decennia tijd, terwijl de prijs van graan veel minder snel steeg. Dit had fundamentele gevolgen voor de ontwikkeling van het bedrijf op de zandgronden.

Deze differentiële ontwikkeling van graanprijzen enerzijds en de prijzen van vee en veehouderijproducten anderzijds namelijk was de motor achter een proces dat op de oostelijke zandgronden tot een zeer wezenlijke verandering van de bedrijfsvorm leidde. Vanaf omstreeks 1840 gingen de boeren op de zandgronden zich namelijk in toenemende mate toeleggen op de produktie van boter en het mesten van varkens. Niet langer werden de produkten van de akker naar de markt gebracht, maar werden zij in toenemende mate op het eigen bedrijf vervoerd, tezamen met het "afval" van de zuivelproduktie de karnemelk. Men kan zeggen dat de oriëntatie op de zuivel mogelijk werd gemaakt door de gelijktijdige uitbreiding van de varkenshouderij doordat ook voor deze dieren de afzetmogelijkheden steeds groter werden.

Op deze wijze ontstond den vorm van veredelingslandbouw; we speken gewoonlijk van een etagebedrijf. Deze transformatie van de bedrijfsvorm betekende meer werk voor meer handen. De werkzaamheden op het oude bedrijf werden als het ware uitgebreid met een extra etage hetgeen een intensivering van het bedrijf betekende. Anders gezegd vanaf dit moment was een min of meer zelfstandig agrarisch bestaan mogelijk op een kleiner bedrijf dan voorheen. We zien in deze periode dan ook een sterke opkomst van een kleiner type boerenbedrijf het zg. eenpaardsbedrijf.

Deze omschakeling vanaf ongeveer 1840 wordt zichtbaar in een enorme toename van de marktaanvoeren van boter. Op een markt als die te Meppel vertienvoudigde de boteraanvoer tussen 1820 en 1880. Dit stadje stond als marktplaats ineens naast notoire botermarkten als Sneek en Leeuwarden.

Tegelijk met de veranderingen in de bedrijfsvoering veranderde in zeer korte tijd ook de habitus van het varken. De oorspronkelijke inlandse rassen (steiloren of staggen en vlotoren) verdwenen in korte tijd door de kruising met Engelse varkens. Rond de jaren vijftig moeten de OostNederlandse veemarkten zo een zeer bonte mengeling van typen hebben opgeleverd. Aanvankelijk richtte men zich bij de kruisingen vooral nog op spekvarkens, later meer op vleestypen. De consument prefereerde meer en meer doorregen varkensvlees in plaats van spek en was bereid daarvoor te betalen.

In de jaren zeventig pakten zich boven de Europese landbouw geleidelijk donkere wolken samen. Omstreeks 1878 zette een periode in waarin de prijzen van tal van agrarische producten belangrijk daalden. Deze periode is bekend geworden als de "grote agrarische depressie".

Als we de draad van ons verhaal met de varkenshouderij vervolgen, blijkt dat op de zandgronden de varkenshouderij nog lange tijd de kurk was waarop het bedrijf zich in deze periode drijvende hield. Maar in de jaren negentig werden ook in die tak van het bedrijf de omstandigheden moeilijker toen de landen om ons heen hun grenzen voor levend vee geleidelijk aan sloten. Tegelijkertijd echter had de export van geslachte varkens, van vers varkensvlees naar Engeland steeds grotere vormen aangenomen. Tussen 1886 en 1903 - in nauwelijks twee decennia tijd - vervijfvoudigde deze export en kregen de Nederlandse zandboeren bijna de gehele Engelse markt voor dit produkt in handen. Deze markt wenste een licht type varken dat werd gemest tot ca. 50 kg - tegenover 90-120 kg van de oude spekvarkens - en dit type kreeg de naam van Londense biggen.

Van groot belang voor de uitgroei van deze oriëntatie was het zojuist gereed gekomen spoorwegnet. Hierdoor konden deze Londense biggen die de ene dag ergens in een exportslachterij op de zandgronden waren geslacht, 's avonds en 's nachts via de trein en de nachtboot al de volgende dag op Smithfield zijn, de bekende Londense vleesmarkt. Het bijzondere was dat de Nederlandse zandboeren op deze markt vrijwel geen concurrentie hadden. De Deense boeren hadden zich onder vergelijkbare omstandigheden toegelegd op bacon - licht geconserveerd varkensvlees -, moesten dat ook wel gezien de afstand die hen scheidde van de Engelse markt.

De enorme ontwikkelingen in deze tak van varkenshouderij betekende een navenante stimulans voor de fokkerij. Als in geen andere tak van veehouderij moet in de varkenshouderij namelijk een onderscheid worden gemaakt tussen fok en opfok of mesterij. De snelle ontwikkeling in de fokkerij werd veroorzaakt doordat de omloopsnelheid van varkens belangrijk hoger was geworden dan vroeger waardoor een enorme vraag naar biggen ontstond. Zuidwest Drenthe werd zo landelijk het fokgebied bij uitstek en Meppel groeide in enkele decennia uit als een van de grootste biggenmarkten van ons land.

De varkenshouderij als onderdeel van het bedrijf op de zandgronden zou zich echter niet in die mate hebben kunnen ontwikkelen, als niet in dezelfde tijd ook de produktie en afzet van boter op een andere wijze ten hand was genomen. Op onze belangrijkste afzetmarkt - de Engelse - was bij de voortdurend toenemende aanvoer en onder druk van de dalende prijzen een concurrentieslag ontstaan die werd uitgevochten op het vlak van kwaliteit. De export van de Nederlandse boter dreigde hieraan ten onder te gaan ten gunste van die uit Normandië en later die uit Denemarken. (Er werd daarbij steen en been geklaagd over de slechte kwaliteit van de Nederlandse boter, die mede een gevolg was van knoeierijen ermee). Omstreeks 1890 was het Nederlandse aandeel teruggelopen van 39 % (in 1860) naar nog geen 8 %. Door de bestaande afzetsystemen - waarbij de boeren hun boter met lokale handelaren en winkeliers ruilden tegen winkelwaren en veekoeken - hadden ze aanvankelijk geen enkel verweer tegen de snelle afbrokkeling van hun marktpositie. De enige uitweg bleek te liggen in een op coöperatieve basis en een grootschaliger opgezette verwerking van de melk, welke tot

kwaliteitsverbetering moest leiden. Een georganiseerde afzet diende daarbij mede een versteviging van de concurrentiepositie te bewerkstelligen.

De eerste coöperatieve zuivelfabriek in Nederland kwam tot stand in het Friese Warga, in 1886. Juist de Friese boterboeren hadden als geen ander geleden onder de concurrentieslag. Weldra verschenen er meer. Een doorbraak voor de zandgronden betekende - in een iets latere fase vanaf de midden jaren negentig - vooral de introductie van een kleiner type fabriek de zg. handkrachtfabriek. Eerst in Zuid-Nederland en even daarna vooral ook in Drenthe schoten ze als paddestoelen uit de grond. Hun aanvankelijke succes berustte vooral op het feit dat de benodigde investeringen voor deze eenvoudige fabriekjes veel lager lagen dan die voor de grotere stoomkrachtfabrieken. In 1906 waren er in Nederland in totaal 975 zuivelfabrieken waarvan 476 (of bijna de helft) uit dergelijke kleine handkrachtfabrieken gefabriceerd, veruit het overgrote deel in stoomzuivelfabrieken. Omstreeks deze tijd was de zuivelproductie in de verschillende provincies van ons land in verschillende mate gericht op boter dan wel kaas.

Rond 1910 werd op de Engelse markt voor de Nederlandse boter weer evenveel betaald als voor de Deense. Toch hadden we onze marktpositie en voorgoed verloren en werd nadien Duitsland als afzetmarkt van steeds groter belang voor onze zuivelboeren.

Tegelijkertijd met deze voorspoedige ontwikkeling in de veehouderij, had men sinds de tweede helft van de 19e eeuw steeds serieuzer werk gemaakt van de veeverbetering. Over varkens sprak ik reeds. Toen Hengeveld omstreeks 1860 zijn beroemde boek *Het Rundvee* publiceerde, deelde hij het Nederlandse vee nog provincie-gewijs in en kwam tot een veelheid van typen en kleurschakeringen.

Lang hebben serieuze onderzoekers gedacht dat het uiterlijk van het Nederlandse rundvee sterk beïnvloed was door vreemd vee dat hier werd ingevoerd om de Nederlandse rundveestapel aan te vullen toen deze in de 18e eeuw werd geteisterd door de veepest. Op basis van een onderzoek op grond van schilderijen concludeerde D.L. Bakker dat het oorspronkelijke inlandse veeslag roodbont moest zijn geweest en dat dit veeslag tijdens de tweede helft van de 18e eeuw zou zijn verdwenen en vervangen door zwart en zwartbont vee uit Jutland.

Tegenwoordig wordt aan deze visie weinig gehoor meer gehecht. Temeer daar uit verschillende onderzoeken duidelijk blijkt hoe bont de mengeling aan kleuren en soorten ook vóór de 18e eeuw was en dat onder deze veelheid ook zwart al vroeg een belangrijke plaats had. Wel blijkt het dat deze kleur met name in het westen van het land in de loop van de tijd steeds sterker naar voren kwam. Uit gegevens met betrekking tot de Beijerlanden blijkt dat een dergelijke omslag daar tijdens de eerste helft van de 18e eeuw al plaats had. Vóórdien was daar 2/3 van de rundveestapel rood van kleur en 1/3 zwart, daarna werd zwart overheersend.

Toen in 1874 het Nederlands Rundveestamboek werd opgericht wandelde de hele bonte verscheidenheid die Hengeveld beschreef, dit stamboek binnen. Het was zo bont dat de Friese veefokkers vijf jaar later een eigen stamboek oprichtten waarin uitsluitend vee van zogenaamd Fries ras kon worden geregistreerd. Na de oprichting beleefden de beide stamboeken een grote bloei. De behoefte echter om meer dan voorheen aan gerichte veeverbetering te doen werd groter. Om echter gericht te kunnen fokken en verbeteren, dienden een aantal hoofdgroepen onderscheiden te worden, waar men zich op richten kon. Door toedoen van Iman G.J. van den Bosch kwam men zo rond 1906 met de definiëring van de 3 veeslagen, zoals we die nu nog kennen het zwartbont Fries-Hollands vee, het roodbont Maas-Rijn-IJssel vee en het zwartblaaarde Groninger veeslag. In 1975 was de verdeling als volgt 71 % Fries-Hollands, 28 % MRY en 1 % Groninger blaarkopvee. Lakenvelders, wittrikken, brandroden en baggerbonten, evenals andere oorspronkelijke en beslist niet minderwaardige veetypen, vormen anno nu nog slechts een zeer kleine minderheid die alleen door de bijzondere interesse van liefhebbers en

tegenwoordig door toedoen van de Stichting Zeldzame Huisdierrassen in stand
blijven.